

Oponentský posudek habilitačního spisu Mgr. Jana Tlustého, Ph.D.

Příliš hlučná prázdnota. Mezery, otřesy a smysl v literárním díle, Brno – Praha: Host – Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i. 2022. s. 264.

Kniha Jana Tlustého se zabývá problematikou, která má bohatou historii, třebaže předmětem systematického literárněteoretického zpracování se stala teprve nedávno. Jde o problematiku mezer v literárním díle, nebo jinak řečeno míst nedourčenosti či prázdných míst.

To, že se v jazykových promluvách, ve vyprávění, objevují mezery, bylo známé již starověkým učitelům poetiky a rétoriky. Otázkou však je, jaký rozsah a funkci mají mezery v literárním textu? Jakou roli hrají při čtení textů? Jak ovlivňují naše porozumění literárním textům a světům, které literární texty vytvářejí? – To vše jsou dotazy, na které se v několika posledních desetiletích pokusilo odpovědět mnoho badatelů z hlediska literární teorie, filozofie, sémiotiky, kognitivní vědy, ale také psychologie.

Představit nejvýznamnější vědecké koncepce, vzájemně je porovnat a poukázat na jejich teoretické a filozofické předpoklady, ale nabídnout mimo to také vlastní filozofickou reflexi funkce mezer v literatuře – tak lze obecně charakterizovat hlavní cíle publikace Jana Tlustého. On sám o svých záměrech v úvodu knihy uvádí následující: „V této práci se pokouším nahlédnout na tento jev – literární teorií označovaný také jako mezery, místa nedourčenosti, prázdná místa nebo implicitní významy – v dialogu s různými koncepty, z perspektivy současných kognitivních výzkumů i z širší filozofické perspektivy“ (s. 16).

Kniha je rozčleněna do dvou hlavních částí a deseti kapitol, které jsou orámované úvodem a doslovem. V úvodu nazvaném „Stopy, které nikam nevedou“ autor představuje hlavní záměry své práce, především však čtenáři nabízí návod, jak knihu číst. Výklad není nutné sledovat kontinuálně, je možné začít druhou částí věnovanou nejnovějším přístupům či například závěrečnou filozofickou úvahou o funkci mezer, která je inspirovaná Heideggerovým a Patočkovým fenomenologickým myšlením.

První část „Mezery, analýzy a netělesné účinky“ zahrnuje pět kapitol, v nichž Tlustý představuje a kriticky analyzuje nejvýznamnější klasické koncepce mezer a nedourčenosti. „Ukazuji zde mimo jiné,“ konstatuje v úvodu, „že pojem mezery funguje

v rámci jednotlivých diskurzů odlišně, má různé, často i nesouměřitelné významy, což vede rovněž ke zbytečným nedorozuměním a sporům [...]“ (s. 18).

Pojem nedourčenost poprvé použil polský filozof a estetik Roman Ingarden v knize *Umělecké dílo literární. Výzkum z pomezí ontologie, logiky a literární vědy* (1931), je proto pochopitelné, že právě jeho přístupu je věnována první kapitola „Fenomenologická koncepce: Roman Ingarden“. Nedourčenost je v jeho pojetí podstatným rysem literárního díla. Na významu nabývá zvláště při recepci, kdy zaplňování (tj. konkretizace) míst nedourčenosti patří mezi jednu z hlavních čtenářských aktivit. Tlustý nepřipomíná jen Ingardenův přínos literární teorii, ale upozorňuje i na některé limity jeho koncepce. Zmiňuje především jeho poplatnost klasické teorii umění, která počítá jak s jednotou díla, tak s neproblematickou konkretizací. Tlustý v tomto ohledu správně poznamenává, že Ingarden opomíjí různou funkci mezer i jejich charakter – některé jsou nezaplnitelné nebo „do očí bijící“ (Sternberg, Abbott) (s. 37–41).

Druhá kapitola se zabývá fenomenologicko-hermeneutickou koncepcí Wolfganga Isera – „Teorie estetického účinku: Wolfgang Iser“. Iserovy úvahy o nedourčenosti a mezerách v literárních textech zásadně souvisí s jeho snahou postihnout proces recepce a účinek literárního díla na čtenáře. Tlustý poměrně detailně objasňuje Iserova východiska a jeho teorii procesuálního čtení, která se opírá o Husserlovu fenomenologii a gestaltovou psychologii. Literární text v Iserově optice vysílá vůči čtenáři jistý apel, do značné míry ho tedy instruuje, co se souborem určených i nedourčených částí a spojení mezi nimi má dělat, aby se v aktu čtení proměnil v korelát čtenářovy mysli.

Po stručném představení základních obrysů Iserovy koncepce Tlustý zmiňuje i několik námitek, velkou pozornost přitom věnuje kritickým výhradám Lubomíra Doležela. Autor má pravdu v tom, že Doležel se na adresu Iserovy recepční teorie kriticky vyjadřoval v mnoha svých studiích, jeho apologie Iserových pozic působí však poněkud jednostranně. Zatímco Iserovu koncepci detailně objasňuje, Doleželův přístup je naopak nastíněn jen rámcově. Podrobněji je představen až o padesát stran později (na s. 108–111).

Pro porozumění rozdílnosti názorů obou teoretiků je důležité nahlédnutí jejich pojetí mezer. Autor knihy podává následující charakteristiku: „Zatímco Doležel chce nechat mezery – v souladu s výchozím logickým axiomem své *sémantické* teorie – prázdné, Iser naopak považuje jejich zaplňování (tedy *utváření chybějících vztahů mezi perspektivami!*) za klíčovou aktivitu, během níž dochází ke komunikaci mezi textem a čtenářem“ (s. 58). S tímto popisem hlavního rozdílu mezi Iserem a Doleželem lze v zásadě

souhlasit, i když je patrné, že nejde o neutrální a nehodnotící deskripci. To potvrzují i další věty dané podkapitoly (s. 57–63), ze kterých čtenář může lehce nabýt dojmu, že Doležel se zásadně vyjadřoval proti veškerým reflexím funkce čtenáře a mezer v literárním díle. Viz například Tlustého shrnutí, že „v jeho [Doleželově] pojetí jsou mezery chápány velmi úzce (logicky), a nadto spojeny s požadavkem „nezaplňování“, s. 110).

Doležel pro tento svůj postoj měl zcela konkrétní důvody, které jsou ovšem jen naznačeny. Stranou pozornosti Tlustého tak zůstala například skutečnost, že tím hlavním Doleželovým důvodem pro nezaplňování mezer nebylo ani tak jejich logické pojetí, jako spíše jejich pojetí strukturální. Sám Doležel k tomu uvedl ve své knize *Heterocosmica II. Fikční světy postmoderní české prózy* (2014) následující: „Mezery ve fikčních světech se tak stávají předmětem analýzy strukturální. Takovou analýzu znemožňuje teze, podle níž jsou mezery nežádaným rysem fikčních světů a čtenář je v průběhu čtení zaplňuje. Konkretizované fikční světy mezery nemají, protože jejich strukturní rozdíly čtenáři smazali“ (s. 15).

To, co zajímá Doležela primárně, je literární text jako takový (se všemi jeho stylovými specifiky a mezerami), nikoli jeho individualizovaná, respektive konkretizovaná podoba.

Neznamená to ovšem, že by zcela opomíjel roli a funkci čtenáře. Čtenář má dle něj v literární komunikaci podstatnou úlohu – a to „po boku tvůrce díla a textu díla“ (s. 15). „Čtenářský výstup z literární komunikace,“ konstatuje v této souvislosti Doležel, „je stejně důležitým předmětem zkoumání jako autorský vstup“ (s. 15). Je patrné, že Doleželův přístup je přístupem stylisty a badatele, který dává přednost výzkumům empirické literární vědy.

Třetí kapitola knihy představuje vhled do Telavivské naratologické školy, zvláště pak do teoretických prací Meira Sternberga a Menakha Perryho. Oba uvažovali o mezerách v literárních dílech v širším kontextu svých vlastních výzkumů vyprávění (zvl. biblických narativů). Sternberg se zajímal o účinek mezer na čtenáře v souvislosti s časovou distribucí událostí v narativu. Rozlišil například mezery na dočasné (jsou vhodné k zaplnění) a trvalé (mají estetickou, sémiotickou a sémantickou funkci), což se ukázalo jako teoreticky značně podnětné.

Kapitola čtvrtá pojednává o raných sémiotických dílech Umberta Eca a o jeho pojetí mezer. Tlustý zde poučeně popisuje a vysvětluje základní východiska a principy Ecovy teorie interpretace, totiž teorie presupozic. To, čím Eco zaujal Tlustého, je propojení pohledu zaměřeného na aktivitu čtenáře se sémantikou textu. Právě tím je Ecoův přístup

jakýmsi mostem k následující – páté – kapitole, v níž je předmětem výkladu teorie fikčních světů.

Thomas Pavel, Marie-Laure Ryanová, Umberto Eco, Ruth Ronenová, Lubomír Doležel a Miroslav Červenka – to je seznam odborníků – teoretiků fikčních světů, jejichž dílo a úvahy o mezerách v literatuře Tlustý stručně charakterizuje. Stále častěji jsou součástí jeho výkladového postupu exkurzy do literatury, které mají podobu krátkých a výstižných ilustrací a interpretací vybraných textů z české i světové literatury (např. při výkladu principu minimální odchylky M.-L. Ryanové, s. 92–100). Za zmínku stojí, že v této kapitole se Tlustý dotkl důležité problematiky funkce mezer v různých literárních druzích, kterou ovšem detailněji nerozvedl. Většina teoretiků pracuje a uvažuje o mezerách v rámci epiky, český literární teoretik M. Červenka je nicméně autorem ucelené koncepce tematizující fikční světy lyriky. Zcela stranou větší pozornosti bohužel stále zůstává role mezer v rámci dramatu (srov. A. Merenus).

Druhá část knihy je nazvaná „Mezery, tělo a smysl“, zahrnuje pět zbylých kapitol. Oproti první části, která byla koncipována diachronně, je rozvržena problémově. Tlustý zde mnohem více pracuje s aktuálními koncepcemi, zvláště těmi, které mají spojitost s principy a metodami kognitivních věd.

Hned v první kapitole této části – celkově šesté – autor představuje názory na mezery a způsoby čtení v případě zástupců druhé generace kognitivně orientovaných badatelů (zvl. Marca Caracciola, Karin Kukkonenové). Uvádí je jako tzv. enaktivisty, kteří nechápou kognici jako reprezentaci vnějšího světa, nýbrž „jako interakci s prostředím, která vždy sleduje určité ‚hodnoty‘“ (s. 123). Tlustý je v této kapitole značně instruktivní a detailně objasňuje rozdíly výzkumných předpokladů a postupů první a druhé generace kognitivních vědců.

V následujících dvou kapitolách se zaměřuje na enaktivní teorii Marca Caracciola, jenž v návaznosti na podněty enaktivismu, fenomenologie a kognitivní psychologie navrhl zcela nový přístup k fenoménu čtení literárních děl. V jeho pohledu je interakce s textem nejen záležitostí percepce a vyšších kognitivních funkcí, ale celým souborem zkušeností (Caracciolo uvažuje o tzv. zkušenostní výbavě, v jejímž středu je tělesná zkušenost).

Mezi významné představitelky soudobé naratologie patří také Karin Kukkonenová, která s Caracciolem úzce spolupracuje, zaměřuje se však především na teorii narativního (pravděpodobnostního) designu. Kukkonenová s využitím teorie predikce vytvořila nové paradigma, jak uvažovat o literatuře a její recepci. Dle ní si při četbě vytváříme určité

pravděpodobnostní scénáře vývoje děje, které stále ověřujeme a upravujeme; nejde však jen o scénáře ve vztahu k právě čtenému narativu, ale rovněž o vnímání tělesných prožitků a percepce postav, znalosti dalších textů a kulturních souvislostí (tj. čtenářova mentální knihovna) (srov. 158). Zajímavé jsou Tlustého ukázky možné aplikace dané teorie na příkladu Čapkova *Hordubala* (s. 159–161).

Důvod zařazení kapitoly o Kukkonenové je pochopitelný s ohledem na záměr prezentovat nejnovější podobu kognitivně orientovaných přístupů v rámci literární vědy. Skutečností je, že ve vztahu k hlavnímu předmětu knihy – mezerám v literárním díle – není koncepce Kukkonenové něčím nová a zajímavá. Sám Tlustý v závěru kapitoly uvádí, že „[v]ztah k mezerám a nedourčenosti je u Kukkonenové poměrně komplikovaný. Obtíže vyplývají především ze zúženého chápání pojmu mezera [...]“ (s. 170). Kapitoly o Caracciolovi i Kukkonenové jsou nicméně velmi dobře zpracované, přinášejí klíčové informace o nejnovějších tendencích v rámci světové naratologie. Otázkou však je, proč alespoň v poznámkách pod čarou nebyly uvedeny také odkazy na práce oponentů těchto nových trendů? Diskuse na toto téma jsou poměrně bohaté.

Poslední významný příspěvek k problematice mezer v literárním díle pochází dle Tlustého z pera amerického literárního teoretika Horace P. Abbotta. Tlustý mu proto věnoval samostatnou – devátou – kapitolu. Původním Abbottovým přínosem je rozlišení mezer na ty, které lze zaplnit, a ty, které sice přitahují čtenářovu pozornost, ale zaplnit je nelze (tzv. „do očí bijící mezery“). Přináší tak do textu informaci o událostech, které sice tušíme, ale vyprávěné nejsou (*nonnarrated events*). Tlustý v návaznosti na to uvádí, že Abbott je patrně jediným naratologem, který promýšlí estetický a etický rozměr trvalých mezer (s. 179). Zde je vhodné připomenout, že této problematice se dlouhodobě věnoval také německý literární teoretik a naratolog Wolf Schmid (srov. *The Nonnarrated*, 2023).

V Abbottově koncepci „mezery zároveň *obsahují* i *neobsahují* události příběhu, je možné uvažovat o paralelních, stínových příbězích, které nemají sice status fikčních faktů, vnímání příběhu mohou ale významně ovlivnit [...]“ (s. 188). To, co je pro Tlustého ale především inspirativní, je skutečnost, že čtenáři mezery nabízejí prožitek prázdna. A právě to je východiskem jeho vlastního přístupu, jenž čerpá z propojení filozofie M. Heideggera a J. Patočky, respektive hermeneutiky a fenomenologie.

Tlustý své pojetí mezer představuje v desáté kapitole nazvané „Mezery a péče o duši“. Začíná poněkud zeširoka – Heideggerovými úvahami o *Gestellu* a Patočkovou filozofií dějin a literatury – postupně se však dostává k jádru své úvahy. Otázkou je, proč

tak široký úvod, který s vlastním tématem knihy příliš nesouvisí (jde spíše o filozoficko-historické zkoumání)? Vlastním předmětem kritické reflexe Tlustého je uchopení mezer jako instrumentu, který čtenáři umožňuje zakusit svým způsobem mezní situaci, prožít okamžik nevědění, nejistoty a neukotvenosti (tj. ono patočkovské „vyklonění do noci“), která čtenáře vyzývá k uvědomění si sebe sama a své životní situace. „Také trvalé mezery nás zastavují,“ prohlašuje Tlustý, „přivádějí do otevřenosti a k úžasu nad tím, že svět je a ukazuje se. Zakoušíme zde nevědění a pohybujeme se v prázdnu, které nelze zaplnit žádnou odpovědí“ (s. 207).

Podobnou zkušenost nevědění podle Tlustého zprostředkovává i literatura jako taková. Poslední věta kapitoly tento názor vystihuje velmi přesně: „Máme zde možnost na chvíli vystoupit z obrazů, příběhů a informací, které nás zahlcují na každém kroku, a prožít sebe jinak: v tichu, otevřenosti a svobodě“. Toto *instrumentální* pojetí mezer a literatury ovšem neznamena, že by Tlustý opomíjel jejich estetické kvality. Spíše naopak: poskytuje mu prostor pro jejich komplexnější a hlubší porozumění.

V závěrečném epilogu autor shrnuje svůj názor, že „zkušenost s literaturou a v krajní podobě zkušenost s ‚prázdne‘ mezer nás může přivést k uvědomění si vlastní existence a daru smyslu, který je v našem bytí na světě stále přítomen“ (s. 212). – Není to samozřejmě názor úplně nový, ale v kontextu úvah o mezerách v literárním díle, jde o hledisko, které dosud zmíněno nebylo. Mezery totiž v Tlustého optice nejsou primárně určeny k zaplnění, ale jsou prostředkem, výzvou k další čtenářově aktivitě (např. sebereflexi).

Z posuzované publikace Jana Tlustého *Příliš hlučná prázdnota. Mezery, otřesy a smysl v literárním díle* je patrné, že její autor patří mezi zkušené a sečtělé badatele. Tlustý má široké znalosti z literární teorie, filozofie, české literatury, historie i estetiky, které dokázal ve své práci bohatě využít. Mezi jeho zájmy zjevně patří dějiny teoretického myšlení o literatuře, jeden dílčí problém z tohoto okruhu se pokusil zpracovat ve své knize.

V kontextu české literární vědy jde o vůbec první takto tematicky – na problematiku mezer v literárním díle – zaměřenou publikaci. Z tohoto hlediska jde o práci důležitou a záslužnou. Ocenit je třeba i způsob, který autor zvolil pro svůj výklad. Kniha má podobu stručného úvodu do problematiky, je dobře a přehledně strukturována, na konci každého většího výkladového celku jsou shrnuty nejvýznamnější poznatky. Ocenit je třeba instruktivnost a množství příkladů z české i světové literatury, které vhodně dokreslují

základní východiska a teze pojednávaných teoretických koncepcí. K čtivosti knihy přispívá i to, že text není přetížen cizími slovy a odbornými termíny.

Jakkoli jsem měl k Tlustého knize několik připomínek, domnívám se, že jde o publikaci důležitou, zručně napsanou a poctivě odvedenou. Práce nepochybně splňuje veškerá habilitační kritéria, takže s potěšením doporučuji, aby předložená práce Mgr. Jana Tlustého, Ph.D. byla přijata jako vhodný podklad pro habilitaci v oboru „Česká literatura“ na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně.

Doc. PhDr. Ondřej Sládek, Ph.D.